

Božidar Debenjak

A II. ÉS A III. INTERNACIONÁLÉ MARXIZMUS-ÉRTELMEZÉSÉNEK TÚLHALADÁSA ÉS A KORSZERŰ MARXIZMUS KIALAKULÁSA

I.

A marxizmust hívei és ellenségei különböző jellegzetességekkel ruházzák fel,* például: (a) forradalmi tanítás; (b) a munkáspártok elmélete; (c) dialektikus gondolkodás; (d) materializmus.

Ezeknek a jellegzetességeknek mindegyike látszólag problémamentes *locus communis*, komoly vita során való ismételtetésüket fölöslegesnek és unalmasnak tartják. Viszont éppen azért, mert *ismertek*, ezek az állítások vannak leginkább kitéve a dialektika közismert ellentmondásának; hogy félreismertek legyenek: *Was bekannt ist, ist noch lange nicht erkannt* (ami ismert, még sokáig nem lesz elismert — a ford. megj.), mert az állítások általános elfogadása — tehát az általános egyetértés — külszíne mögött gyakran általános el nem fogadásuk kezdődik.

Mi tulajdonképpen a dialektika? — Sokak számára még ma is a természet, a társadalom, a gondolkodás fejlődésével foglalkozó tanítás, e fejlődés „általános törvényeinek” kutatása. Egyáltalán nem zavarja őket, hogy Marx *A tőkében* a saját dialektikus módszerét forradalminak nevezte, rámutatva, hogy ez az, ami nettegest kelt a burzsoáziában.

És mi valójában a forradalmi eszme? — Sokak számára még ma is a szociális forradalmak jóslata, annak konstatálása, hogy a történelem „a régi és az új harca” volt és maradt, és hogy ez az „új” erőszakos úton győzedelmeskedik. Az ilyeneket az sem zavarja, hogy Marx a jövő társadalmának alternatíváját így állította fel: vagy a kommunizmus, vagy a barbárság. A 11. Feuerbach-tézis sokak számára azt az üzenetet tartalmazza, hogy hagyjunk fel a filozófiai mesemondással és térjünk át a tettekre.

Milyen kapcsolatban áll egymással a marxizmus és a munkásság? — Sokak véleménye, hogy a munkásságnak az a része, mely nem sorakozott fel valamelyik marxista alapokon álló forradalmi párt mögé, az vagy

munkásarisztokrácia, vagy lumpenproletariátus. Ezek szerint a marxizmus egy homogén mozgalom elmélete volna, alapjait pedig az említett „általános törvények” képeznék, vagyis a marxizmus „világnézet” volna.

Ezzel szemben, mint ismeretes, azok a válaszok, melyeket Karl Marx ad az említett kérdésekre, lényegesen különböznek a felsoroltaktól. Az eszme forradalmisága abban van, hogy minden lényeges feltevése a világ olyan analízisén alapszik, amely nem csupán a világ szükségszerű megváltoztatásának, forradalmasításának felismeréséből indul ki, hanem a szükségszerű változás szubjektumának — a proletariátusnak — a létezéséből. „Minden társadalomtudomány végső következtetése tehát: »... véres harc vagy megsemmisülés. Ilyen kértelhetetlenül van feltéve a kérdés.«”¹

Egyik oldalon tehát Marx félreérthetetlen álláspontjai, a másikon sok marxista ezzel ellentétes vagy ezeket megkerülő állításai. Kettősséget figyelhetünk meg: Marx elveinek háttérbe szorítását, ezek nem tudatos átváltását más elvekre. Módszerbelileg ez a folyamat kommentárok, tolmácsolások formájában, Marx elveinek — jobbára *per appositionem* — felbontása útján ment végbe, Marx eredeti elveivel ellentétes állításokat tartalmazó magyarázatok hozzáfűzésével, továbbá „azaz a munkásosztály világnézete” — vagy „az általános világszemlélet”-típusú appozíciókkal stb. Időbelileg minden lényeges dolog megtörtént már a II. Internacionálé idején, ennek elméleti hagyatékából átkerült a III. Internacionálé elméleti alapjaiba és téves fogalomhasználatként beékelődik a marxista vitákba, a munkásmozgalom tetemes időszakán keresztül.

A marxizmus elméletének előbb a II. majd a III. Internacionálé értelmezésében megnyilvánuló hiányosságai számtalan kudarc és téves stratégiai döntés kiváltó okai voltak. A II. Internacionálé elméleti elégtelenségéről legnyilvánvalóbban dicstelen bukása tanúskodik. A III. Internacionálé elméleti hiányosságai a munkásmozgalom több kritikus pillanatában kifejezésre jutottak: meg nem értés és akcióképtelenség az 1929. évi nagy válság idején, a szociáldemokrácia és a fasiszmus viszonyának félreértése, az ázsiai és a jugoszláv forradalom meg nem értése, a kapitalizmus jelenlegi válságának megválaszolatlansága, a szocialista államok jellegével, a közöttük felmerülő konfliktusokkal és nézeteltérésekkel kapcsolatos álláspontok. A partikuláris tapasztalatok dogmatizálása, elért eredményeiknek és nem kis hiányosságaiknak eszményivé minősítése tulajdonképpen a kapitalizmus könnyebb stabilizálódásához vezetett.

Korunk marxizmusának megkerülhetetlen feladatává vált kivezetni a zsákutcából a II. és III. Internacionálé marxista elméletét, ez pedig nem könnyű feladat. Mert az elméleti eltévelyedéseknek tudvalevően nem a tudatos csalás szándéka vagy a tudatlanság a kiváltó oka; ezek sokkal inkább az életmód és a tevékenység következményei, éppen ezért önkényesen sem elfogadni, sem elvetni nem lehet őket. Akkor lehet tőlük megszabadulni, amikor és amennyiben ezt az életmód és a tevékenység lehetővé teszi.

II.

Az első kérdés, amelyet az autentikus marxizmus kutatásakor fel kell tenni, a hagyaték iránti viszony: hogyan viszonyulni Marx eszméihez és milyen viszonyban állnak ezek az eszmék a jelennel. De bármilyen fontos kérdés is ez, nem lehet katexochen kezelni. A mai nemzedékek történelmi tapasztalatai éppúgy, mint a marxizmus történelmi fejlődése a munkásmozgalmokban arra utal, hogy a kezdet mindenkor valamilyen egyszerű „szellemi állapot”, valamilyen elfogadott hagyomány és a saját valósága megragadásának valamely módja. Tekintet nélkül arra, hogy a marxizmus klasszikusainak eszméi kiindulópontja mennyire volt zseniális, és mennyiben volt képes előrevetíteni a történelmi távlatot, Marx és Engels kortársainak fiatalabb nemzedékétől kezdve minden további nemzedék csak azt fogta fel és vette át belőle — ezzel együtt beépítette a hagyományaiba is —, ami megfelelt a saját körülményeinek. A későbbi történelmi korok mindegyike eszméi és gyakorlati egészében, történelmi szűrőként működik, mely nemcsak átszűri önmagán és polarizálja a marxizmus kezdeti sugárzását, hanem ezt kiegészíti saját sugárforrásainak fényével is. A hozzánk eljutott marxista hagyomány tehát számtalan heterogén és heterodox elemet is tartalmaz.

Ez a heterodox tapasztalat magában véve nem is volna problematikus, ha el tudnánk fogadni az evolucionista progresszivismust és mindebben a marxizmus „továbbfejlődését”, valamint „gazdagabbá válását” látnánk. A proletárforradalmak története ezzel szemben bővelkedik vereségekben. Ez Marx szavait látszik megerősíteni, aki Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája c. művében kifejti, hogy a proletárforradalmak specifikuma az, hogy „állandóan bírálják önmagukat, folyton megszakítják saját menetüket, visszatérnek a látszólag már elvégzetthez, hogy megint újból elkezdjék, kegyetlen alapossággal gúnyolják első kísérleteik felemáságát, gyengéit és gyatraságait, úgy látszik, mintha ellenfelüket csak azért tepennék le, hogy az új erőt szívjon a földből s még nagyobb óriásként egyenesedjék fel velük szemben...”² Az ellenforradalom diadala a XX. században kizárják az imént említett banális progresszivitást, újra és újra megkérdőjelezzük az öröklött és a meglévő elméletet, és éppen ezzel reaktualizálják az „ortodox marxizmus” kérdését, úgy, ahogy azt Lukács György veti fel a *Történelem és osztálytudat* című munkájában. A kautskyánus felfogás, ez a látszólagos ortodoxia, de valójában heterodoxia veresége a II. Internacionálé bukásával következet be, az októberi forradalomnak pedig eszméi megalapozásában vissza kellett térnie a klasszikusok ortodox módszeréhez. Mint ismeretes, Lenin kétségbevonta „Marx megértését az utóbbi ötven évben”, amikor „a marxisták nem ismerték Hegelt”.³ Rosa Luxemburg, a II. Internacionálé bukását taglalva kifejti, hogy az elmélet és a gyakorlat „az utóbbi negyvenöt évben” válságban van,⁴ Lenin pedig éppenséggel „archeológiai ásatásokról” beszél, hogy felszínre kerülhessen az autentikus marxizmus „a bernsteinizmus és a kautskyанизmus rétegei alól”.⁵ Ezt a folyamatot Lukács és

Korsch viszi végig: Lukács az ortodoxia és a heterodoxia eszmei tartalmának vizsgálatával, Korsch pedig a kautskyанизmus eszmei és élettapasztalati-gyakorlati gyökereinek egyesítésével. A *Történelem és osztálytudat* írója legtöbbet az autentikus és a nem-autentikus marxizmus kérdéseivel foglalkozik, a *Marxizmus és filozófia*, valamint *A történelem materialista értelmezése* (Anti-Kautsky) írója pedig az alattomos kautskyánus revízió módszereit és okait kutatja.

Ezzel azonban nem zárult le a marxizmus hitelességeért folytatott harc. Nemcsak hogy az említettek mindegyikének sajátos, a maga kora és a maga tapasztalatai által színezett víziója van a marxizmusról, hogy dokumentálható elméleti eltérések vannak Lenin és Rosa Luxemburg, Lukács és Korsch között, hogy Lenin a „Baloldaliság”-ban⁶ bírálja Lukács korai munkáinak egyes tételeit, hanem ezekre az elméleti fellángolásokra a következő időszakban az elferdítés vagy a feledés vár. A Komintern V. kongresszusán (a Lenin utáni elsőn) lényegében kautskyánus módon vették el Lukács és Korsch álláspontjait; csakhamar megkezdődik a hajsza a „luxemburgizmus” ellen is, olyannyira, hogy Rosa Luxemburg személyét vértanúságára szűkítik le. Lenin eszméit is megcsonkítják: csak azokat az álláspontjait idézik, melyek abból az időszakból erednek, amit maga Lenin „korai bolsevizmusként” emleget — az 1903—1914 közötti évekből.⁷ A *Filozófiai füzetek* csak az SZK(b)P XX. kongresszusa után kapnak helyet Lenin műveinek sorozatában, az 1947-ben megjelent szeparátum a cenzúra gyengülésének tulajdonítható az antihitlerista koalíció felvirágzása idején. Lenin műveinek az SZK(b)P XX. kongresszusa után hasonló funkciója volt, mint Lenin, Rosa Luxemburg, Lukács és Korsch említett reflexióinak Marx vonatkozásában: megtisztítani a leninizmust a heterodox elemektől. A *Polnoje szobranije szocsinenij*-nek (PSZSZ), előtte pedig a kiegészítő füzeteknek és a Szocsinenij csonkiasztalini kiadásának a „lenini normákhoz” való visszatérés dokumentálása volt a feladata. A Ros Luxemburg iránti viszonyulás két évtizeddel később, az 1968. évi kapitalistaellenes lázadás kései eredményeként enyhül, amit Lenin műveinek kissé később kelet-berlini kiadása jelez. A Lukács iránti viszonyulás saját hazájában még ma sem tehermentes, a „reális szocializmus” többi országában pedig ő is, Korsch is „revizionista” hírében áll.

Amikor a Komintern V. kongresszusán (1924-ben) elfogadta Zinovjev bevezető beszámolóját, egyúttal magáévá tette a marxizmus kautskyánus változatának lényegi rehabilitációját is. Az a mód, ahogyan az ún. „dialektikai iskola” értelmezi a dialektikát, valójában „meohegelianus”: Hegelre vezet vissza, mintha nem is ő írta volna *A szellem fenomenológiáját*... Mindazon különbségek ellenére, melyekre a „mechanisztikus materialistákkal” szembeni polemizálás épül, mindkét iskola kautskyánus alapú, és ugyanannak az alappozíciónak más-más variánsát képezi. A „mechanisztikus” közelebb áll magához Kautskyhoz; a *Die materialistische Geschichtsauffassung*-ban kifejtett dialektikájának banális propagátorai a háború előtti Jugoszláviában Topalović és követői, a „dialek-

itikai” kautskyanizmus pedig neohegeliánus elemekkel gazdagodott, miáltal eljut a materialista-hegeliánus organicizmus szintjére, és mint ilyen, még hasznosítható is a természettudományok gondolati modelljeinek kialakításában. A dialektika ún. „szubjektív oldala” kívülmarad ezen iskola hatásán, ezért marad el a „filozófiai” és a „tudományos” valamint a „tudományos” és a „forradalmi” viszonyának kifejtése. A politikai gazdaságtan bírálatának problémája ezáltal a figyelmen kívül marad és a társadalmi gyakorlat önreflexiója helyett „a természet, a társadalom és a gondolkodás általános törvényeinek” sajátos evolucionista formája kerül előtérbe. E két „iskola” letűnése után, a harmincas évek elején bekövetkező standardizálás Plehamov hatásának fokozódásával jár. Sztálinnak *Az SZK(b)P rövid története* sem hoz semmi újat, csak rögzíti a fejlődés eredményeit és dogmává merevíti. Ez az oka, hogy e dogma felszámolása után sem sikerült mentesíteni a marxizmust Kauszkytól azokban az országokban, ahol ez az értelmezés hivatalos státust élvezett.

A szociáldemokrácia fejlődése az első világháború után úgyszintén kedvezőtlenül hatott a marxizmusra. Ha háttérbe is szorul a kautskyanizmus, a bernsteinizmus mindinkább erősödik; itt van azután a munkásmozgalom két szárnya közötti polémia negatív hatása is. A marxista hagyományok mindinkább az intellektuális viták szintjére helyeződnek át, így a frankfurti iskola a „Café Marx” gúnynevet kapja, az új impulzusokat pedig, például a pszichoanalízis marxista értékelését a frakciók közötti torzalkodásokban — mindenekelőtt a „trockizmus” elleni polémiaiban — gyanakvással fogadják. A fasizmus terjedése leszűkíti e viták területét, az álláspontok a sorsdöntő napi kérdés köré polarizálódnak, fennmaradni vagy elbukni a fasizmussal vívott harcban. Ennek következményeként az elmélet színvonala esik, a kérdés az osztályösszeütközésre egyszerűsödik, mélyebb általános elméleti elemzés nélkül.

Ilyen légkörben lángolnak fel az október utáni korszak forradalmi. Ezek implicite magukban hordozzák a későbbi elméleti irányzatokat, melyek *ex post*, a későbbi tapasztalatok birtokában jól felismerhetők. Ezek az implikált elméletek a megfogalmazott álláspontok árnyalataiként, kiegészítő akcentusként és független forradalmi tevékenységként nyilvánulnak meg. A jugoszláv forradalom bővelkedik ilyen implikációkban.

Csak a második világháború utáni helyzet teszi lehetővé, sőt szükségessé a hiteles marxizmus kérdéseinek újbóli felvetését. A fasizmus elleni harc az európai társadalmi spektrum nagyobb részének balra tolódását eredményezi (a kapitalizmus szellemi megújulására csak a hidegháború éveiben kerül sor); a fasizmus elleni harcban különböző eszmei irányzatokat képviselő szociális csoportosulások találkoztak, és az akkori kereszténydemokraták objektíve baloldaliabbnak voltak, mint a mai szociáldemokrata közép (a CDU 1947. évi aacheni programja sok tekintetben radikálisabb volt, mint az SPD tizenkét évvel későbbi godesbergi programja). A jugoszláv forradalom győzelme, a baloldal uralomra jutása azokban az országokban, melyeket a Vörös Hadsereg sza-

badított fel, a baloldal megnövekedett hatása Francia- és Olaszországban, valamint a vesztes Németországban is, mindez fokozza az érdeklődést a marxizmus iránt, de feszültséget is kelt egyrészt az antifasiszta történelmi tömb gyakorlati egysége, vagyis a szociális átalakulás gyakorlata, másrészt ezen egység és e szociális átalakulás elmélete között, ami akár a III. Internacionálé szegényes formája lehet. Nagyon jellemző, hogy Antonio Gramscinak, az Olasz KP egyik alapítójának és a fasiszta terror dicső áldozatának összegyűjtött művei nem jelenhettek meg a párt kiadóházának kiadásában (mivel nem eléggé ortodoxok), hanem kompromisszumok árán az Einaudi kiadónál. Csak most, 45 évvel halála után jelenik meg a megfelelő helyen műveinek integrális kiadása. A közösen elfogadott cél és e cél ideologizált interpretációja közötti feszültség meglehetősen fájdalmas, de mielőtt eljutnánk az ideologizált marxizmus válságán keresztül a tisztázásokig, a hidegháború összekuszálja a frontokat.

Amikor a hidegháború kellős közepén összeütközésre kerül sor Jugoszlávia és a Tájékoztató Iroda között, a helyzet lényegesen megváltozik. Az összeütközést ugyanis az a feszültség robbantotta ki, melyet egyrészt a forradalmi társadalmi-történelmi tömbnek a társadalmi szabadságra és igazságra való törekvése, másrészt a Sztálin vezette mindentható apparátusnak ezen autonóm blokk megosztására és saját stratégiai céljai alá rendelésére irányuló manipulációs tervei váltottak ki. A JKP KB és a szovjet vezetőség közötti összeütközés a társadalmi átalakulás jellege körüli globális viták láncolatának csak egy láncszeme. Sztálin csak Jugoszláviában szenved vereséget, míg Kelet-Európa többi országában a forradalmi szociális blokk autentikus képviselői sorra elbuknak. Az SZK(b)P XX. kongresszusa után kerül csak sor (nagyobbrészt holtuk utáni) rehabilitációjukra.

A francia baloldali értelmiség köreiben dúló véleményharc a marxizmus egyes (akkor még dogmatikus) tételeiről, Rosa Luxemburg németországi forradalommal kapcsolatos álláspontjainak a korai reaktualizálása (P. Blachstein érdekékként), a protestáns körökben folyó teológiai vita a marxizmusról — mindez arról tanúskodik, hogy az osztályerők egysége mint gyakorlati lehetőség megvan, de a lehetőség megvalósítása elmarad, egyebek mellett azért is, mert e közösség elméleti kimunkálása nem kielégítő. Nem véletlen, hogy az új filozófiai horizontot két szubjektivistá irányultságból nyitják meg: az egzisztencialista filozófusok és a dialektikus iskolából kikerült protestáns teológusok. Egyik is, másik is számba veszi közös antifasiszta tapasztalatát: előbbiek művészeti és bölcsészeti reflexióiban boncolgatják a resistance (ellenállás — a ford. megj.) közös tapasztalatait, utóbbiak megelégszenek az álmélkodással afelett, hogy egy „bűnös materialista tan” hogyan volt képes fellelkesíteni a tömegeket, felkészíteni őket a szenvedésekre, melyeket a *Bekennniskirche* (megismerés temploma — a ford. megj.) lázadó teológusaival együtt éltek át a náci táborokban és kínzókamrákban. Egyik is, másik is felfedezi Marxnak a maga etikai irányultságához is közel álló antro-

pológiáját, ami például a teológusokat Marx sajátos propagátoraivá teszi.⁸

A hidegháború időszakában újabb szakadás következik be a kommunista mozgalomban: a sztálini hegemonizmus támadása az egyetlen európai forradalom ellen, amely — autentikusságának köszönhetően — fennmaradt és győzedelmeskedett. A Tájékoztató Irodával történt összeütközés első pillantásra úgy is értelmezhető, mint a Tájékoztató Irodának a jugoszláv politikai gyakorlatra irányuló alaptalan bírálata, de csakhamar kiviláglik, hogy ez a rendszeren belüli szükségszerűség, ami szisztematikusan szüli az ilyen hamis, hegemonisztikus és megalázó bírálatokat és nyomás gyakorlását; rendszeren belüli szükségszerűség útját állni minden önállóságnak és kezdeményezésnek, kiváltképp ha forradalmi, A minőségi különbség a kommunista mozgalomban korábban történt szakadások és ez között az, hogy most nem maroknyi szakadár fordult szembe a „munkásmozgalommal”, hanem ellenkezőleg: itt az egyik oldalon egy győztes forradalom áll — az első az októberi forradalom óta, mely győzedelmeskedett —, a másikon pedig „az első szocialista ország” és szövetségesei a munkásmozgalomban. A forradalom megvédése „a forradalmi tapasztalat” nevében ellene irányuló támadástól megkívánja az elvi analízis eszközrendszerének tökéletesítését; ennek az analízisnek nemcsak azt kell feltárnia, mely rendszerbeli szükségszerűségek következtében jelentkezik, kell jelentkeznie a sztálini társadalomban az igaztalan és példátlan támadásoknak és nyomás gyakorlásának (más szóval: elemezni a sztálinista rendszert), hanem önbírálólag, kell megvizsgálni a társadalmi viszonyokat is, amelyek — vagy mert a megtámadott forradalom későbbi támadóitól örökölte őket, vagy mert a szocialista társadalom építésének ellentmondásaiból adódnak — hasonló saját deformációk gyökereit képezhetik. Az öngazgatás mint erre adott válasz lényegében a munkásmozgalom egy hagyományos eszmájének rehabilitálása és újbóli aktualizálása, melynek megvalósítását október után, mivel a feltételek még nem értek meg rá, elhalasztották és a Szovjetunióban el is feledkeztek róla, Nyugaton pedig levették napirendről, a kapitalizmus „aranykorának” éveiben (húszas évek). A spanyol polgárháborúban jelentkezett ismét ez az igény, majd a német munkásosztály harcaiban a fasizmus bukása után — nehogy ismét a munkásnak kelljen kiegyenlítenie a „saját” burzsoáziája számláját —, azokban a harcokban, melyek felemás eredménye a *Mitbestimmung* (itt: kiegyezés — a ford. megj.). Az öngazgatás rehabilitálása és reaktualizálása nemcsak hogy hosszan tartó és nehéz elméleti és gyakorlati folyamat, nem csupán harcot és útkeresést jelent, hanem az elméleti örökség áttekintését is, elsősorban az aktív szubjektumok aspektusaiból.

A sztálinizmus felszámolása az SZK(b)P XX. kongresszusa után, az újabb autentikus forradalmak a világban, a „harmadik világ” emancipációja, a tiltakozó ifjúsági megmozdulások, az osztályharc kiéleződése a hosszan tartó jólétből a hosszan tartó strukturális válságokba vezető átmeneti időszakban — mindez erősíti és gyorsítja a munkásmozgalom ko-

rábbi korszakaiból örökölt sémák hatása alóli felszabadulást. Az elméleti tapasztalatok sokfélesége a kommunista mozgalomban — az „eurokommunista” stratégiák kialakulása — azoknak a gyakorlati tapasztalatoknak a kifejeződése, melyek az osztályharcból, ennek politikai megnyilvánulásaiból, a antifasiszta ellenállás ideje óta felgyülemlett tapasztalatokból származnak.⁹ A különböző társadalmi szubjektumok — a munkásosztálytól az értelmiségi csoportokig — a fejlett országokban folyó osztályharc résztvevőitől a fejlődő országok felszabadító mozgalmaig — tapasztalataik által megteremtették a publicisztikai terminussal élve „nyílt marxizmus” anyagi és szellemi alapját. Ezt a dogmatikusok „revizionizmusként” definiálják, önmagukat tartva Marx, Engels és Lenin ortodox követőinek.

III.

Bizonyos paradoxális értelemben ez az állítás igaz: sok azonosságot mutat a II. Internacionálé „ortodoxizmusával”, így ugyanolyan mértékben el is tér az olyan értelemben vett ortodoxizmustól, ahogyan Lukács a *Történelem és osztálytudat*ban meghatározta az igazi, nemheterodox marxizmust — hűség Karl Marx módszeréhez. (Ugyanez vonatkozik Korschnak a kautskynizmust „kriptorevizionizmusnak” minősítő értékelésére is.) Mert Marx módszere valóban távol áll az „ortodoxia” elméletétől; annyira távol, hogy nehéz nem kimutatni táblázatos összehasonlításban a köztük fennálló különbségeket. Egy ilyen táblázat viszont szükségszerűen sematikus volna, ami túlon túl leegyszerűsítene a dolgot.

Mint ismeretes, már a II. Internacionálé idején tért hódít az a józan értelmű alapuló felfogás (jellemző mind a revizionisták, mind az „ortodoxok” vonalára), hogy Marx filozófiájának nem szükséges túlon túl nagy figyelmet szentelni, mert az úgymond könnyen kiegészíthető, különösen Marx viszonya tekintetében a filozófiai örökséget, kiváltképp Hegelt illetően; mindkét áramlat képviselőinek egyöntetű véleménye, hogy mivel Marx „túlhaladta” Hegelt, Hegel filozófiája már csak a filozófiatörténészek számára érdekes, esetleg azok számára, akik hangsúlyozni kívánják, hogy a marxizmusnak számos előzménye volt, ezek megsejtették azt, amit Marx később pregnáns formába öntött. Nem véletlen, hogy a II. Internacionálé bukásakor Lenin olyan éles összeütközésbe került éppen azokkal a nézetekkel, melyek Hegel józan értelmű alapuló semmibevevését hirdették, ezt az összeütközést élezi tovább Lukács a *Történelem és osztálytudat*ban.

A hegeli hagyatékra való megfeledezés azonban nem valami ártalmatlan tévedés. Folytatásaként radikálisan megváltozik a materializmus jellege: Marx *történelmi* materializmusa helyett az „ortodoxia” az általánosított materializmust hirdeti, mely elsősorban a természettudományokon alapul, de később kiterjesztik a társadalomtudományokra és az em-

beriség történelmi folyamatára. Kautsky *opus maximumában*, (*Die materialistische Geschichtsauffassung*) jóval több teret szentel a természettel és a természet törvényeivel kapcsolatos spekulációk kifejtésének, mint műve témájának, a történelmi folyamat értelmezésének.

Ismeretes, hogy a feudális kor eszmei struktúrája teocentrikus: a teocentrizmus képezi az uralkodó rend legitím alapját. Az osztályharc ideológiai síkon teológiai disputák és a vallási „ortodoxia”, valamint az „eretnekség” közötti harc formájában megy végbe, vagy más oldalról szemlélve, az „igaz isten” hívei és a „hamis isten” papsága között. A burzsoázia megváltoztatja ennek a mindent átfogó ideológiai alapnak a legitimitását. Az isten helyébe a természetet teszi meg abszolút, független alappá, egyúttal posztulálja a természet és az emberi elme egybevágóságát, amit a természetes = ésszerű egyenlet fejez ki. Ezen elvre hivatkozva dönti meg a burzsoázia a feudalista rendet, állítja helyébe a saját racionális (tehát természetes) uralmát, ezzel eleve értelmetlennek és természetellenesnek minősítve minden lázadást ezen uralom ellen. Az utópizmus ezen a téren veszi fel a harcot, annak bebizonyítására törekszik, hogy a burzsoázia uralma értelem- és természetellenes és csak a maga megoldásait tekinti racionálisnak és természetesnek. Mint ismeretes, Marx és Engels, önálló elméleti munkásságuk kezdetén (1843—44) elvetik ezt a magyarázatot, mint nem elégségeset,¹⁰ és vizsgálódásaikat az emberiség történelmi folyamatára helyezik át, amiben Hegel tanítványai, de egyúttal a *történelmi materializmus* megalapozói is.¹¹ Álláspontjuk méltán nevezhető történelem-központúnak. Az újkori filozófia Hegelig vagy az érzékiből, vagy az értelemből indult ki, vagy pedig az empirizmus és racionalizmus szintéziséből. Hegel *A szellem fenomenológiájában* történelmi idealizmust hirdetett és idealista módon haladta túl a fenti két kiindulópontot. Marx és Engels ezt materialista módon tették, azáltal, hogy az élet teremtését elsődleges történelemteremtő tényként fogták fel, rámutatva, hogy nemcsak a gondolatok és eszmék, hanem az őt érzék is másodlagos és okozati. Ez a felismerés hatja át *A tőkét*, ez az alapja Engels szarkazmusának Dühring úr bírálatában.¹²

Amikor tehát a II. Internacionálén belül az a meggyőződés alakult ki, hogy a marxizmus alapja a természettudományos materializmus (és ehhez Marx és Engels kiragadott gondolatainak téves értelmezését használják fel), ez nem „tisztán elméleti” eltévelyedés, hanem egyúttal visszatérés is a polgári gondolkodás szintjére. A természeti törvények, nem pedig az ellentmondásokon át vezető történelmi fejlődés az az alap — az „ortodox” vélemények szerint —, amelyre a munkásmozgalom stratégiáját építeni kell.

A természetre mint alapra való hivatkozás azonban nem csupán elméleti, gondolati hiba; a természetnek mint abszolút, független instanciának az újbóli visszaállítása a korábbi szocializmus belső struktúrájához való visszatérést is jelent. Szem elől tévesztve, hogy mint marxisták, ők maguk is a munkásosztály osztályharcának termékei, azé az osztályé, mely ezekben a harcokban olyan autonóm osztállyá vált, amely a holnap tár-

sadalmának hatalmi fölényben lévő tényezőjévé lép elő, a marxizmust a marxizmus-előtti szocializmus legitimizálásának alapjává szűkítik, a II. Internacionálé „ortodox” marxistái ugyanazokhoz az elméleti-gyakorlati konzekvenciákhoz jutnak, melyekre Marx harmadik Feuerbach-tézisében figyelmeztet: a szocialista projektum hordozói kivonják magukat a „körülmények és a nevelés” megváltoztatásának gyakorlati történéseiből, „társadalomfölöttivé” és „osztályfölöttivé” helyezve magukat. Azon törekvésekben, hogy felkutatassák a munkásosztály politikai akciójának „legmegbízhatóbb” alapját, feltalálják a „marxisták” függetlenségét a munkásosztálytól...

Hogy ez nem elhamarkodott következtetés, arról Kautsky és Hilferding tézisei is tanúskodnak, melyek szerint a munkásosztály csak „rokonszenvez” a marxizmussal, de a marxizmus létezne akkor is, ha proletariátus nem volna. Ezt már Karl Korsch is megvilágította, de még inkább *Az SZK(b)P történetének* megfelelő fejezete, amelyben a munkásosztály, Sztálin szerint, úgy jelenik meg, mint „a régi és az új” viszonyának illusztrációja, vagyis annak bizonyosága, hogy „az új felé kell tájolódní”: „A múlt század nyolcvanas éveiben — mondja Sztálin — a proletariátus Oroszországban elenyésző kisebbséget képezett a magánparasztokhoz viszonyítva, akik a lakosság óriási többségét alkották. A proletariátus azonban mint osztály fejlődött, a parasztság viszont mint osztály széthullott. *Éppen ezért*, mivel a proletariátus mint osztály fejlődött, *a marxisták a proletariátus felé fordultak*. És nem tévedtek, mert mint ismeretes, a proletariátus az elenyésző kisebbségből az elsőszámú történelmi és politikai erővé vált. Ez azt jelenti, hogy ha a politikában el akarjuk kerülni a tévedéseket, előre kell nézni, nem pedig hátrafelé.” (Kiemelés: B. D.) Ezek szerint tehát előbb megjelennek a „marxisták”, akik megfelelő tömeget keresnek elképzeléseik valóra váltásához, és azokat választják, akik perspektívebbek. Ilyen tekintetben Sztálin nem más, mint Kautsky karikatúránja, aki úgyszintén „kívülről vitte be az osztálytudatot” és a marxizmust olyan elméletnek tekintette, mely csak „rokonszenves” a munkásosztálynak. Elméleti vonatkozásban egyikük is, másikuk is azoknak az utópista reformátoroknak a torzképéhez hasonlatos, akik a „természet törvénykönyveivel” a hónap alatt recepteket osztogatnak a társadalom megváltoztatására.

Ilyesfajta „megingathatatlan alapok” konstruálása a „természet és társadalom törvényeiből” nem csupán a forradalmi osztály dialektikájának felszámolását jelenti — mert a felülről való irányítás hierarchikus viszonyait állítja fel, a tisztségviselők köré a mozgalom urainak nimbuszát fonja, ahelyett, hogy a mozgalom szolgálóivá tenné őket (Engels¹³ —, hanem magának a dialektikus gondolkodásnak a politikai alapját is megsemmisíti. A dialektikát „önmagunkban kell átélni”, ezt már Hegel is tudta, mert a szubjektum dialektikája nélkül dialektika nem is létezhet. Azzal, hogy a szubjektumot kiemeli a folyamatból, az „ortodoxia” lerombolja a dialektikát is. Annak ellenére, hogy Kautsky (és Plehanov), később pedig Sztálin is a dialektika nyelvén fogalmaztak, csak a „szo-

fisztika” szubjektivistá, tetszés szerinti konstituálására voltak képesek (Lenin)¹⁴ és ennek kombinálására a sekély evolucionizmussal. A „minden összefüggésben áll”, a „minden fejlődésben van” és a „dialektikával” kapcsolatos hasonló szövegek csak sémák, amelyek látszólagos magyarázatot adnak a lejátszódott eseményekre és *ex post* igazolást a tetteknek.

A II. Internacionálé elméleti regressziója azonban más következményekkel is járt: a marxista frázisok ellenére a marxizmus előtti gondolkodás szintjére esik vissza: gazdasági tartalmában a politikai gazdaságtant mint független, objektív tudományt fogadja el, mint a társadalmi történések megkerülhetetlen törvényeinek kutatását, melyet folyamatában kell vizsgálni. A II. Internacionálé elméleti alapjába tehát nem a politikai gazdaságtan *bírálat*a kerül, hanem a politikai gazdaságtan, mely azután felkutatja a szocializmus ugyanilyen „független” törvényeit. Ha tehát a filozófiában a XVIII. századi materializmusra tér vissza, a szocializmus konstrukciójában „a körülmények és a nevelés megváltoztatásának” utópista modelljére (a békés típustól a forradalmi típusig, — Saint-Simontól Flanqui-ig), akkor a politikai gazdaságtanban ez visszacsúszás Gray, Bray, Hodgkin és mások pozícióira.

Mindezek a regressziók az első világháború végén kirobbanó forradalmi események során válnak szembeütővé. A forradalmi filozófusok (Lenin és Rosa Luxemburg mellett itt kell megemlíteni Lukácsot, Korschot és Gramscit is) rámutatnak, hogy vissza kell térni Marx eszméihez, az ő módján folytatni a harcot a kapitalista világgal, kölcsönös konverzációban e harc gyakorlatával.

Am hamarosan világossá válik, hogy a forradalmi lendület az osztálytársadalomba ütközve elakad. Ezért Lenin a forradalmi erő átcsoportosításáért, a szélsőbaloldali illúziók feladásáért száll síkra, de már halálának évében a Komintern V. kongresszusa visszaállítja a II. Internacionálé elméleti rendszerét. A munkásmozgalom radikális szárnyának elméleteként Buharin természettudományos szemantizmusa jelentkezik, az egyensúly mechanisztikus elméletével, a nevelő diktatúra trockista koncepciója és végül a nevelő diktatúra és a természettudományi materializmus sztálinista szintézise.¹⁵

A fasizmus elleni harc hevében bekövetkezett forradalmi történések nem érintik közvetlenül ezt a II. Internacionálén alapuló felújított eszmei rendszert. De az, ami közben a gyakorlatban történik: a történelmi tömbök kialakulása, a munkásosztály hegemoniája és a tömegek forradalmi mozgósítása — nehezen illeszthető be a redukált marxizmus sémáiba, és ezzel már meg is teremtdtek a feltételei nemcsak Jugoszlávia és a Tájékoztató Iroda összeütközésének, hanem ezek a nyugati kommunista pártok megfegyverzésének, a ma önmagukat „reális szocializmus országainak” nevező országokban lefolyt tisztogatások (csiszták) előzményei is. A hidegháború mindkét oldalon a reakciós megoldásoknak kedvez. A marxizmus felújítására a II. és a III. internacionálé béklyóiból való felszabadulásra tett kezdeményezések nehezen tudnak

maguknak utat tömi a hidegháború légkörében, de megfogannak. Többen is újrakezdik Marx hagyatékának tanulmányozását: Lukács az ifjú Hegelről (korábban írt) monográfiájával rehabilitálja a klasszikus német filozófiát, amit Sztálin „arisztokratikus reakciónak” nevez (1948). A Tájékoztató Irodával való összeütközés után, 1949 őszén Jugoszláviában megalakulnak az első munkástanácsok, a következő évtől pedig törvényesített gyakorlattá válnak. Boris Kidrič a „kaszárnyaszocializmussal” szemben a szocializmus humánus jellegére mutat rá (1949), Tito pedig kifejti, hogy a szocializmust építő nemzedékeknek részesülniük kell annak gyümölcseiből is (ötvenes évek eleje), ami radikális negációja a sztálinista transzcendentális jövőnek, amiért fel kell áldozni a jelent. Az egzisztencialista filozófusok felfedezik az „ifjú Marxot” (1950 körül). Marx korai műveinek intenzív tanulmányozása Jugoszláviában e művek kiadásával (1953) indul meg. Marx tanainak humanisztikus és szabadság-elvű jellege mind több elismerést arat. A sztálinizmus bírálata világméretűvé válik (1956). A Szovjetunióban kiadják Marx és Engels korai munkáit, az elidegenülés kifejezés (igaz még idézőjelben) megjelenik a szovjet szakirodalomban. A hatalom és a tulajdon ellentmondásai a marxista kutatás tárgyává válnak (Jugoszláviában 1952-től kezdve mind intenzívebbé). A lengyel munkásosztály az öngazgatás bevezetését követeli (1956). A pszichoanalízis ismét marxista elemzés tárgya lesz (1955). 1956-tól kezdődően a Szovjetunióban a személyi kultusz bírálata címen megkezdődik a rehabilitáció folyamata. Nyugaton enyhül az antikommunizmus, elkezdődik a „marxista kommunizmus” hulláma, erősödik a frankfurti iskola hatása. A marxizmus és más filozófiai elvek között szinkretikus kapcsolat jön létre, de komoly kísérletek is arra, hogy marxista módon értékeljék a más bölcsészeti pozíciókról feltett kérdéseket — annak eldöntésére, hogy képes-e a marxizmus megválaszolni ezeket a kérdéseket. A marxista elmélet új módon közelíti meg a kapitalizmus kérdéseit, a kései-kapitalista folyamatok elemzésével (frankfurti iskola, a hatvanas évek közepén).

E fázis befejeződését és egy lényegesen új fázis kezdetét jelzik a viharos 1967—1969 közötti évek: az elégedetlenség hatalmas feszültségéről tanúskodnak (az értelmiségiek mozgalmai és a munkássztrájkok Nyugaton, a liberalizálás és az öngazgatásra való áttérés igénye Keleten). Ez az elégedetlenség válságot sejtet — hosszan tartó strukturális válságot, amelyet magunk is tapasztalunk és amelynek kimenetele bizonytalan. A marxista elméletben ez a krízis reaktualizálja a politikai gazdaságtan bírálatát, ami korábban időnként más történések árnyékába szorult. Ennek tulajdonítható a politikai gazdaságtan bírálatával foglalkozó tanulmányok tömege, melyek hevessege azzal fenyeget, hogy most a marxizmus egészéről feledkezünk meg, a politikai gazdaságtan ökonómiai értelemben felfogott bírálata következtében, ami önmagában véve *contradictio in adiecto* (olyan állítás, mely magában hordja cáfolatát). (A ford. megj.).

A marxista elméletnek tehát, fejlődésében és a II., valamint a III.

Internacionálé által ideologizált marxizmussal szembeni emancipációjában fejlesztenie kellett filozófiai dimenzióját is, ezen megalapoznia szocialista dimenzióját és tovább gazdagítania a politikai gazdaságtan bírálatát. Ma, a kapitalizmus megannyi „újjászületése” után a munkássztyály forradalmi eszméi sorába szükségszerűen beilleszkedik mindaz (természetesen mai szintre hozva), amit Hegel *A szellem fenomenológiájában* dolgozott fel; megengedhetetlen minden vulgáris-materialista sematizmus, a tudatnak a „visszatükröződésre” való leegyszerűsítése, a társadalmi tudományoknak „társadalomfizikává”, a manipuláció tudományává való átminősítése. A marxista tudománynak ma Marx szavai értelmében kell továbbfejlesztenie tárgyát és módszerét: „A jövő társadalma vagy a kommunizmus lesz vagy a barbárság”. A marxizmusnak éppen ezért, ha történelmi feladata magaslatán akar állni, sürgősen meg kell szabadulnia a II. és a III. Internacionálé regressziójának minden maradványától.

Fordította SZÖLLŐSY VAGÓ László

Jegyzetek

(a szerző által feltüntetett forrásokra hivatkozva)

- ¹ Ezzel a patétikus Georges Sand-idézettel zárja Marx *A filozófia nyomorúsága* című művét, Marx—Engels Válogatott művei I. kötet, 136. o. Kossuth, Bp., 1977.
- ² Marx—Engels Válogatott művei, I. kötet, 408. o.
- ³ Filozófiai füzetek, Polnoe szobranie szocsinenij (PSZSZ), 29. kötet, 162. o.
- ⁴ Kriza socijalne demokratije (Juniusova brošura)
- ⁵ Vö. Állam és forradalom. PSZSZ, 33. kötet
- ⁶ Amikor Lenin „levizna”-t ír, inkább baloldaliaskodásra gondol; nyugati nyelvekre baloldali radikalizmusként (linker radikalizam) fordítják.
- ⁷ A petrográdi konferencián, 1917-ben, Sztálin csoportjának éles bírálatában PSZSZ.
- ⁸ A Marxismusstudien csalódást okoz Adenauer belügyminisztériumának.
- ⁹ Vö. E. Kardelj, Spomini, Ljubljana, 1980. 48. o.
- ¹⁰ Vö. Engels első bírálatával a politikai gazdaságtanról (MEW, 1. kötet, 500. o.) és Marx analóg tételét. A szent családból.
- ¹¹ Vö. A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig (MEW, 19. kötet).
- ¹² Vö. Engels levele Marxhoz 1876. VIII. 25. (MEW, 37. kötet 27. o.)
- ¹³ Vö. Levél Kautskyhoz 1891. II. 11. (MEW, 38. kötet, 35—36. o.)
- ¹⁴ A Filozófiai füzetekből gyakran idézett részek mellett vö. Plehanov két bírálatával (PSZSZ, 11. kötet, 368—369. o. és PSZSZ, 26. kötet, 119. o.).
- ¹⁵ Az ABC kommunizma című nemzetközi kézikönyvben megfogalmazott elferdült értelmezés szerint a proletárdiktatúra tiszta megtorlás, aminek a szerzők véleménye szerint (Buharin és Preobrazsenszkij) 20—30 évig kell tartania. Ez ellen írta Rosa Luxemburg posztumusz kiadott filippikáját.

Megjelent a *Szocializmus* 1982. évi 10. számában.